

*Світло й тіні
українського радянського
історіописання*

***Світло й тіні
українського радянського
історіописання***

Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 212 с.

Редакційна рада:

*Геннадій Боряк, Леонід Зашкільняк, Сергій Плохій,
Валерій Смолій (відповідальний редактор), Олександр Удод,
Оксана Юркова, Олексій Ясь (відповідальний секретар).*

Авторський колектив:

*Віталій Андреев, Володимир Ващенко, Кирило Галушко, Геннадій Єфіменко,
Леонід Зашкільняк, Ірина Колесник, Станіслав Кульчицький, Олексій Міллер,
Олександр Удод, Валерій Смолій, Василь Ульяновський,
Оксана Юркова, Віталій Яремчук, Олексій Ясь*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
Протокол № 7 від 30 вересня 2014 р.

До збірки увійшли матеріали, підготовлені на основі доповідей, що були виголошені на міжнародній науковій конференції в Інституті історії України НАН України (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). Висвітлюються актуальні питання з вивчення української радянської історіографії, дослідницькі практики й погляди істориків радянської доби.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

<i>Валерій Смолій</i>	7
-----------------------------	---

Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історіописання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах» (загальний огляд)	9
--	---

Леонід Зашкільняк

Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах»	17
--	----

Геннадій Єфіменко

Невмирущі міфологеми радянської історіографії (на прикладі відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.)	31
---	----

Віталій Яремчук

Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні	43
---	----

Віталій Андрєєв

Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії	53
--	----

Олексій Ясь

«Покаянні» та «викривальні» тексти українських істориків першої половини 1930-х років як «новий жанр» радянського історіописання	69
---	----

Оксана Юркова

«Історія України» чи «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія»	89
--	----

Василь Ульяновський

Історіописання природничника: Микола Шарлемань про світ природи Київської Русі — еволюція поглядів від 20 до 70-х рр. та їх інтелектуальні контексти	109
--	-----

Володимир Ващенко

Інтелектуальний ресурс концепту генерація або дещо про нову аналітичну структуру української історіографії ХХ ст.	131
---	-----

Олександр Удод

Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму»	161
---	-----

Ірина Колесник

Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози	169
--	-----

Станіслав Кульчицький

Прихована інформація про

Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр. 177

Кирило Галушко

Дидактичний простір минулого: історія СРСР та УРСР

на радянських історичних навчальних картах 183

Алексей Миллер

История Украины в Советской Исторической Энциклопедии 207

Ірина Колесник

Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози

Специфіка доби

60–80 роки ХХ ст. окреслюють особливий період-fusion в історії українського історієписання, що складається з трьох часових сегментів.

1) *кінець 50–60-ті рр.*, доба «запізнілої» української відлиги або «першого інтелектуального ренесансу» (за А. Гуревичем). Цей проміжок часу відмічений поживанням культурного й інтелектуального рухів активного українства, внаслідок чого відбувалося оновлення науки, зокрема її методологічного апарату, спроби легітимації національних ознак українського історієписання, наскільки це було можливим у структурах радянської історичної науки. Відчутним був вплив сукупності соціокультурних, політичних, а також специфічних українських чинників, відомих як «феномен Петра Шелеста».

2) *початок 70 — середина 80-х рр.*, або часи «застою», на українському ґрунті — «ера маланчукізму». Специфічні риси цього хронологічного сегменту пов'язані із посиленням політики русифікації культурної, наукової та освітньої сфер українського життя, подальшим згортанням усіх проявів національного, специфічно-українського, посиленням партійно-урядової політики ідеологізації української історичної науки, впровадженням практик адміністрування гуманітарних наук.

3) *середина — друга половина 80-х рр.*, період перебудови та гласності. Вважається, що взагалі 80-ті роки — це особливий феномен, саме на цей проміжок часу припадають кращі здобутки в музиці, кіномистецтві, літературі та філософії ХХ ст. 80-ті роки — пік наукових досліджень, пов'язаний із високим статусом науки та престижністю теорії у соціо-гуманітарній сфері. Практично усі новітні ідеї, теорії, методи сучасної соціогуманітаристики сягають своїм корінням у далекі 80-ті рр. Саме 80-ті відмічені радикальними соціально-політичними зрушеннями у суспільному житті — крахом тоталітарних режимів, системи двополярності світу, кризою марксистської ідеології, лібералізацією суспільного мислення, демократизацію політичних рухів та устроїв, поживанням комунікацій.

У 80-ті роки стан історичної науки на пострадянському просторі характеризується трьома «Д»: демократизацією, деполітизацією, децентралізацією. Отже,

цей короткий часовий відрізок концентрує в собі «світло і тіні», розриви та метаморфози радянсько-українського історієписання в ідеологічній, політичній та організаційній площині. Таку сукупність розривів та метаморфоз українського історієписання можна описати за допомогою однієї з стратегій «культурного імперіалізму», про яку говорить Марко Павлишин, а саме створення бінарних опозицій, як-от: радянський / діаспорний, центр / периферія, теорія / фактографізм тощо. Опозиції, що репрезентують стан українського історієписання 60 — 80-х рр., можна згрупувати у два розряди: інтелектуальні (ідеологічні) та структурі опозиції, котрі віддзеркалюють стан і умови функціонування історичної науки в Україні даної доби.

Ідеологічні опозиції

Ключова дихотомія постає в амбівалентному вимірі — *радянське / національне; советське / діаспорне історієписання*. О. Оглоблин у програмному есеї «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963) наводить цікаві спостереження стосовно взаємодії двох гілок української історичної науки — радянської й зарубіжної. Це був погляд на українське історієписання наче «ззовні». На початку 60-х О. Оглоблин декларував, що українська історична наука «одна і єдина», а українські історики тут і там — «брати по науці». На його думку, «еміграційна історіографія» — невід'ємна частина цілої української історії, а її головний осередок може бути лише в Україні. Більш того, О. Оглоблин сформулював «принцип природної компенсації» двох гілок української історичної науки. Цей принцип означав: якщо в Україні спостерігався занепад «історичної праці», то відповідно зростала роль зарубіжних досліджень української історії. Саме так сталося після розгрому академічної науки та культури в Україні на початку 1930-х рр., відтоді українську історичну науку репрезентували Галичина та еміграція. Після смерті Сталіна десять років тривало «нове піднесення історії в Україні», а еміграційна історіографія «мусила обмежити сферу своєї діяльності і специфікувати свої цілі і завдання». Натомість стан української історичної науки 70-х рр. О. Оглоблин оцінював дуже песимістично. Ішлося про згортання наукових планів та інституцій в підрадянській Україні, усунення кваліфікованих істориків, знецінення української наукової спадщини, поширення практики заміни монографій як актів індивідуальної творчості на серійні колективні видання. З огляду на такий стан речей українська історична наука в Україні, підсумовував О. Оглоблин у 1978 р., перестала існувати, а відтак у такій ситуації ідейний провід перебирала на себе історична наука в еміграції.

Наступна ідеологічна дихотомія українського історієписання зазначеної доби — це *теорія / прикладні дослідження*. За спостереженням О. Субтельного, теоретичні виклади, інтерес українських істориків до теорії зазвичай обмежувалися обговоренням проблем періодизації та термінології. В 60-ті рр., як відомо, поживавлюється інтерес до проблем теорії та методології української історичної науки в материковій Україні. Успіхи українського історієписання пов'язані насамперед з іменем Федора Шевченка. Він як лідер тогочасної історичної науки в Україні, один з перших виступив із критикою наслідків сталінізму на ниві вітчизняної історії: «культ особи породжував культ слів і фраз»; «безконечне

повторення завчених істин паралізувало мислення, викликало догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання».

Особливо великої шкоди культ особи, на думку Ф. Шевченка, завдав історичній науці. Проте важливим засобом її оновлення в межах марксистської ідеології, тобто модернізації історичної науки після-сталінської доби, він вважав історіографію. У програмній статті «Історіографія — важлива історична дисципліна», що відкривала започаткований ним щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968), Ф. Шевченко спростовував упереджене ставлення до історіографії як чогось застарілого та зайвого («купи застарілих праць»), котре панувало у середовищі українських істориків «радянської формації». Дійсно, чимало з них або плутали історіографію з історичною бібліографією, або не розуміли взагалі, що таке історіографія: «це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому». Адже у розумінні Ф. Шевченка, історіографія постала як історія становлення й поширення історичних знань, ба, ширше — «методологія історичних досліджень». На жаль, у корпоративному середовищі українських істориків теза Ф. Шевченка про історіографію як методологію історії десятиліттями нехтувалася, й лишень сьогодні почала ре-актуалізуватися та набувати нових конотацій.

У 60-ті рр. Ф. Шевченку вдалося зробити неймовірне — легітимізувати в українсько-радянській історіографії ім'я М. Грушевського. У розвідці «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» він прояснював даний факт тим що М. Грушевський визнав нову владу й готовий був з нею співпрацювати. Більш того Ф. Шевченко як ідейний лідер української історичної науки та редактор першого фахового часопису українських істориків — «Українського історичного журналу» (з 1957 р.) запропонував цілісну програму відродження українського. Програма містила такі пункти як вивчення української історії по вертикалі (з найдавніших часів до сьогодення) та по горизонталі (соціально-економічної, політичної, культурної історії українського народу), далі йшлося про репрезентацію яскравих постатей і подій українського минулого, особливо наголошувалась доречність розробки проблем теорії та методології історії, історіографії, джерелознавства, історії суспільної думки, комплексу допоміжних дисциплін.

Прикметно, що за короткий час «українського мікроренесансу» суттєвих змін зазнало поняття-визначення «українська історіографія». Якщо після знищення української академічної науки, розгрому наукових установ та школи М. Грушевського поняття «українська історіографія» зникає з лексику українських істориків, замість нього використовувався відповідник-симулякр «історіографія історії Української РСР», котрий знижував і звужував первісний сенс поняття (не історія-аналіз науки, а перелік-аудит праць з історії України). Протягом 60-х рр. концепт «українська історіографія» у значенні історії історичної думки, науки, повертається в працях М. Марченко («Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» К., 1959). З другої половини 70-х рр. термін «українська історіографія» зазнав чергових метаморфоз і слугував відповідником сукупності літератури з предмету, часто в російськомовному варіанті (Коваленко Л. «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції». К., 1983; «Историография истории

Украинской ССР», К., 1987). Проте, протягом 70-х рр. термін «українська історіографія» функціонував здебільшого в діаспорній літературі (Pidhainy O. *Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution*. Toronto, New York, 1968; Pelenski J. *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*, 1964; Horac. S. *Ukrainian Historiography. 1956–1963*, 1965; Wynar L. R. *The Present State of Soviet Historiography in Soviet Ukraine. A Brief Overview*, 1979; Maskiw Th. *The Development of Ukrainian Historiography*, 1986; Полонська-Василенко Н. *Українська історіографія*. Мюнхен, 1971) і лише в наприкінці 80-х твердо повертається до практик українських істориків.

В добу застою (70 — перша половина 80-х рр.) теорія в українському історієписанні представлена здебільшого у таких галузях, як теоретичне та історико-партійне джерелознавство. Звісно, на теренах радянсько-української науки домінували конкретно-історичні, прикладні дослідження.

В добу перебудови баланс теоретичного / емпіричного в українському історієписанні поступово починає мінятися. Інтерес до теорії, характерний для Європи під впливом революційних студентських рухів, котрі значною мірою революціонізували стиль мислення європейських інтелектуалів 60–70-х рр., на українському ґрунті відновлюється наприкінці 80-х. Під впливом філософії та соціології науки поширюються ідеї наукознавства, загальної історії науки, кількісних методів в історії (кліометрики). У середовищі радянських істориків відбувається знайомство з французької «Школою Анналів» й популяризація її ідей — ширше «нової історичної науки», що містила цілий спектр напрямів, як-то: структурна і символічна антропологія, локальна історія, історія повсякдення, мікроісторія, історія ментальностей, геоісторія тощо. Значну роль при тому відігравав щорічник «Одиссей», утворений з ініціативи та під редагуванням А. Гуревича.

Самобутньою залишається внутрішня опозиція (*марксистський / національний* світогляд), що віддзеркалює амбівалентність мислення українсько-радянського історика. За радянських часів український історик завжди відрізнявся від свого російського колеги «подвійною самоцензурою». У структурах власної свідомості український історик змушений був балансувати між класовим й національним та постійно доводити класовий пуризм, свою відданість марксистській ідеології. З огляду на загрозу звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі» українсько-радянський історик мав постійно демонструвати таку собі превентивну рефлексію щодо власної ортодоксальності на полі марксизму, лояльності щодо методологічних одкровень своїх російських колег, ідеї дружби братніх народів тощо.

Відтак, український історик радянських часів мислив у структурах численних лояльностей, представлених ієрархіями марксистських та національно-культурних цінностей. Таку амбівалентність мислення українсько-радянських істориків зафіксував й проаналізував О. Оглоблин. Стан справ українських істориків у царині теорії та історичного синтезу він вважав просто «трагічним» через те, що історик не мав інтелектуальної самостійності, права жодної ініціативи, адже весь час мусив оглядатися на «офіційну історичну схему». Трагічна доля українських істориків особливо помітна при трактуванні ними проблем української державності XVII–XVIII ст. У ряду талановитих українських істориків

О. Оглоблин на перший план ставив І. Крип'якевича, конценція історії української державності якого виходила поза межі офіційної «совєтської» схеми. Ф. Шевченка та В. Дядиченка, вважав авторами найбільш поширеної концепції, згідно з якою українська державність XVII ст. хоча не розвинулася у суверену державу, проте Україна, увійшовши до складу Російської держави, тривалий час зберігала доволі широку автономію. Інший український історик К. Гуслистый, також вимушений був, за висловом О. Оглоблина, маневрувати між історичними фактами та офіційною урядовою схемою.

Отже, уніфікація думок в рамках «совєтського» історієписання, наголошував О. Оглоблин, мало прямим наслідком одноманітність викладів, відсутність стилю, авторської індивідуальності в працях радянсько-українських істориків. Той факт, що радянські історики часто повторювали один одного О. Оглоблин розцінював не як плагиат, а типове для радянського історієписання «штампування» думок.

Структурні опозиції

Наступна група — це структурні опозиції, що характеризують стан української історичної науки 60–80-х рр. Перший їх разряд *центр / периферія* представляє рівень технічно-організаційної бази, інституції, кадровий ресурс науки в Україні. Загальноновизнаними центрами радянської історичної науки 60–80-х рр. уважалися Москва і Ленінград. Для цих ідейно-організаційних центрів радянської науки притаманний був теоретичний патерналізм, лояльна цензура, удаваний демократизм столичної професури відносно провінційних пошукачів наукових ступенів, протекцій, будь-якої іншої підтримки. Головна їх функція та призначення — це координація і регламентація наукових досліджень у центрі й на місцях через розгалужену мережу наукових рад з проблем «Історії історичної науки» при Секції суспільних наук АН СРСР на чолі з академіком М. Нечкіною та відповідних республіканських рад і філій.

Прикметно, що в Україні не існувало єдиного потужного центру, швидше панував культурно-науковий поліцентризм, чергування міст та регіонів. Лідерство в науковому русі в Україні поперемінно утримували то столиці Української РСР Харків, Київ, то університетські міста, як-то Одеса, Львів, Дніпропетровськ. Виникнення й зміна таких ідейних анклавів зумовлювалися наявністю наукових традицій або появою харизматичної особистості (Ф. Шевченко — у Києві, В. Астахов — Харкові, М. Ковальський — Дніпропетровську).

Важлива структурна опозиція *академічна / вузівська наука*. Взаємодія між ними протягом 60–80-х рр. змінювалася в залежності від політичної кон'юнктури. Впродовж 60 — на початку 70-х рр. інтелектуальним й організаційним лідером виступала, безсумнівно, академічна наука. У добу відлиги на ґрунті української академічної науки був створений перший спеціальний часопис «Український історичний журнал», започатковані нові, успішні проекти, промоутером яких часто виступав Ф. Шевченко: «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Середні віки на Україні», «Наука і культура: Україна», «Пам'ятки України», «Історичні джерела та їх використання» тощо. У 1963 р. в Інституті історії був утворений відділ історіографії та джерелознавства, котрий очолював Ф. Шевченко (1963–1968). У 1966/67 рр. з ініціативи зам. директора Інституту історії

Ф. Шевченка для київської інтелігенції був організований лекторій, у якому брали участь співробітники Інституту І. Дзира, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський. Публічні лекції влаштовувалися при великому скупченні народу (до 1000 осіб), що засвідчувало сам факт великого інтересу культурної громадськості до проблем історії України.

На початку 70-х у зв'язку із згортанням українського «мікроренесансу» розпочався наступ на академічну науку в Україні. Репресій зазнав її лідер Ф. Шевченко. У Постанові ЦК КПУ «Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інститут археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту» від 5 вересня 1972 р. йому закидали два «гріхи»: «безкласовість» (відхід від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій) та «націоналізм» (себто історик «припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень»).

У 70-ті рр., добу застою, як це не парадоксально, на відставні від перипетій столичної академічної науки, на периферії набуває ваги вузівська наука в Україні. Осередками культурно-інтелектуального життя та центрами історичної освіти стають Харків, Одеса, Дніпропетровськ. Своєрідним маркером активізації методологічного руху стає виникнення кафедр історіографії та джерелознавства в університетах України. Перша така кафедра була заснована у Харківському університеті в 1964 на чолі з професором В. Астаховим, наступна кафедра історіографії та джерелознавства утворена в 1972 р в Дніпропетровському університеті, яку очолив професор В. Борщевський. У першій половині 80-х рр. кафедра історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету стає значним осередком інтелектуального тяжіння. На базі кафедри й за ініціативою її завідувача, М. Ковальського були проведені дві потужні всесоюзні наукові конференції з джерелознавства у (1983) та історіографії (1984). Це були визначні події в науковому житті не лише України, але радянських істориків в цілому. У 1988 р. на кафедрі історіографії та джерелознавства ДДУ вперше в Україні започатковано викладання курсу «Кількісні методи в історичних дослідженнях» (В. Підгаєцький та Ю. Святець), що дало підстави згодом створити при кафедрі першу в Україні лабораторію з кількісних методів.

Ще одна структурна опозиція, котра характеризує стан українського історієписання 60–80-х рр. — *неформальні об'єднання / офіційні інституції*. Як відомо, внаслідок репресій української історичної науки, політики її жорсткого адміністрування, схоларна традиція практично зникає із розгромом академічних шкіл М. Грушевського і Д. Багалія та школи істориків-марксистів М. Яворського. Українсько-радянська історична наука здебільшого була репрезентована ієрархією офіційних інституцій та установ. (система академічних інститутів гуманітарного профілю, історичні факультети університетів і педінститутів з усталеним набором кафедр та науково-дослідних лабораторій). Ще один парадокс, *case study* українського історієписання 70–80-х рр. становить школа професора М. Ковальського. Вона виникає далеко на периферії у провінційному на той час Дніпропетровському університеті в умовах посилення політики русифікації та ідеологізації української науки і культури доби застою. Зусиллями тоді доцента М. Ковальського та гурту його учнів був утворений осередок українознавчих студій, у центрі яких постала визвольна війна українського народу під про-

водом Б. Хмельницького XVII ст. та соціально-економічна, культурна і політична історія українських земель XVI–XVIII ст. Як згадував сам М. Ковальський, «у 70–80-х рр. на істфаку ДДУ склалися сприятливі умови для зайняття справжньою наукою», хоча й були випадки наклеювання ярликів усіляких «ізмів». Серед учнів професора М.Ковальського різних поколінь — знані на сьогодні історики Ю. Мицик, В. Якунін, Г. Швидько, С. Плохій, С. Абросимова, Г. Виноградов, В. Брехуненко, П. Кулаковський, В. та А. Атаманенки, О. Удод, Н. Ченцова, Ю.Святець, В. Яремчук та інші.

І наостанок, варто повторити, що 60–80-х рр. становлять дуже специфічний, суперечливий етап українсько-радянського історієписання. Зсередини цей період видається жорстким, непослідовним, позначеним драмами в особистісних життєвих сценаріях, коли звільняли з роботи, «притримували», «не приймали в партію», внаслідок чого руйнувалися кар'єри, ламалися долі, люди. Однак з перспективи сьогодення даний період постає зовсім в іншому світлі. По-перше, це період незворотних змін в українському історієписанні. Якщо у 70-х рр. модернізаційні імпульси попереднього десятиліття неначе завмирають, навіть зникають, то з середини 80-х рр. утворюється ґрунт для подальших радикальних змін в структурах та ідеології історичної науки в Україні. По-друге, період 60–80-х рр. охоплює різні епохи (лібералізації, стагнації, знов оновлення наукового життя в Україні), ідеології та цінності. Він фіксує культурні розриви і метаморфози українського історієписання від пробудження, через репресії та занепад, до готовності, відкритості щодо змін, широкої інтелектуальної співпраці. По-третє, даний період у стислому вигляді наче окреслює основні тенденції поступу українського історієписання від марксизму, через всіляки «націоналізми» до універсального антропоцентризму, що зумовило інтелектуальні перспективи наступного періоду — доби Незалежності. Ризикнемо припустити, що період 60–80-х рр. в українському історієписанні мав більш спільного, спадкового аніж контрверсійного, незворотного з наукою доби Незалежності, тому саме звідси й варто виводити інтелектуальні генеалогії сучасних українських істориків.